

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Institutionen för orientaliska och afrikanska språk

Afrikas språk

**Kompendium för del av kursen
Språk och samhälle i Afrika**

Version 2, augusti 2008

Tore Janson
Jan Retsö

Innehållsförteckning

Förord	1
Kap. 1. Afrikas språk: en inledning	2
Kap. 2. Före kolonialtiden	11
Kap. 3. De afrikanska språkfamiljerna	16
Kap. 4. Ett afrikanskt språk: setswana	24
Litteraturförteckning	35

Förord

Den här skriften är ett kompendium för kursen ”Språk och samhälle i Afrika”, som ges vid Göteborgs universitet. Den innehåller en allmän inledning till kursen, ett avsnitt om språkens historia före kolonialtiden, en översikt över de afrikanska språkfamiljerna, och en beskrivning av ett afrikanskt språk, setswana. Övriga moment i kursen täcks av annan litteratur enligt litteraturlistan.

Större delen av texten i detta kompendium är skriven av Tore Janson. Avsnitten ”Afroasiatiska språk” och ”Nilosahariska språk” i kapitel 3 är författade av Jan Retsö. Kapitlen 3 och 4 är en lätt bearbetning av en text som ingår i: Svantesson och Vamling (2003) *Världens språk – en typologisk och geografisk översikt*. Kompendium, Institutionen för lingvistik, Lunds universitet..

I Maho (2001) *African languages country by country: A reference guide* (nedan förkortat ALCC) finns överskådliga sammanställningar av fakta för de enskilda länderna och för kontinenten som helhet.

Kap. 1. Språken i Afrika: en inledning

Några fakta om Afrika

Kontinenten Afrika omfattar mer än en femtedel av jordens landyta, eller ca 22%. Den har inte mer än en dryg tiondel av jordens befolkning, år 1999 ungefär 765 miljoner människor. Befolkningstätheten är alltså låg i förhållande till de övriga världsdelarna. Europa, som har bara 7% av jordens landyta, har ungefär 730 miljoner människor.

Antalet stater i Afrika brukar anges till 53. Siffran kan variera något beroende på vilka av öarna utanför Afrikas kuster som räknas med, och hur ett par omtvistade områden räknas. I Europa finns, med motsvarande reservationer, omkring 38 stater. Antalet politiska enheter är alltså av samma storleksordning i de båda världsdelarna.

Däremot skiljer sig Afrika och Europa våldsamt åt i fråga om antal språk. De siffror som anges är mycket varierande, och anledningen till det ska vi ta upp senare. Men skillnaden i storleksordning mellan kontinenterna är uppenbar, vilken källa man än går till. I Nationalencyklopedin anges det att den inhemska befolkningen i Europa talar mellan 100 och 125 språk; för Afrika anges ca 1000 språk. I den senaste, mycket utförliga förteckningen över världens språk (Gordon 2005) anges antalet språk i Europa till 239 och antalet i Afrika till 2092. Trots att uppgifterna skiljer sig mycket anser båda källorna att det finns ca 10 gånger så många språk i Afrika som i Europa.

Skillnaden i förhållandet mellan språk och befolkning är i själva verket ännu större än vad de siffrorna visar. Att Afrika har 10 gånger så många språk som Europa kan verka vara mycket nog. Men till det kommer att befolkningarnas fördelning på språk är annorlunda.

Av de 100 eller eventuellt 200 språken i Europa är det ca 35 som talas av över en miljon människor. Talarna av de språken utgör över 98% av Europas befolkning. De flesta av dessa 35 språk är huvudspråk i en stat, eller ibland i flera, som engelska i Storbritannien och Irland och tyska i Tyskland och Österrike. Nästan alla stater har ett huvudspråk, som talas av de allra flesta människor i landet. De övriga språken i Europa, antingen de nu är ca 65 eller ca 190 stycken, talas i allmänhet av små minoriteter. (Den som är intresserad av språkförhållandena i Europa kan få många upplysningar i Lundén 1993).

Det innebär att långt över 90% av invånarna i Europa har som sitt modersmål ett språk som dominerar i det land de bor. Det uppfattas också som den naturliga situationen. I Sverige talar man svenska, i Portugal portugisiska, och i Tyskland tyska. Naturligtvis finns det undantag, men de är just undantag.

I Afrika är det den situationen som är undantag. Bara några av de stora språken är huvudspråk i de stater där de talas. Av de 25 största språken i Afrika, som anges i Tabell 1, är det bara följande som kan sägas vara dominerande inom någon stat.

Arabiska är dominerande i de afrikanska staterna längs Medelhavet: Egypten, Libyen, Tunisien, Algeriet och Marocko. Malagasy dominerar helt på Madagaskar, sesotho i Lesotho, kinyarwanda i Rwanda och somali i Somalia.

Språk	Land med flest talare	Antal talare totalt (milj.)
arabiska	Egypten	141,1
hausa	Nigeria	39,1
kiswahili	Tanzania	30,8
amhariska	Etiopien	21,4
yoruba	Nigeria	21,3
igbo	Nigeria	18,0
oromo	Etiopien	17,2
fulfulde	Kamerun	13,0
somali	Somalia	12,6
chishona	Zimbabwe	10,7
chinyanja	Malawi	9,7
isizulu	Sydafrika	9,6
akan	Ghana	9,3
lingala	Kongo	9,0
kinyarwanda	Rwanda	7,2
isixhosa	Sydafrika	7,2
kiluba-kasai	Zaire	6,3
afrikaans	Sydafrika	6,0
malagasy	Madagaskar	5,9
tigrinja	Etiopien	5,6
gikuyu	Kenya	5,3
jula	Burkina Faso	5,2
moore	Burkina Faso	5,0
kirundi	Burundi	4,9
sesotho	Lesotho	4,9

Tabell 1. De 25 största språken i Afrika. Källa: Gordon (2005).

Andraspråkstalare inom Afrika har räknats med i de fall där någon uppgift finns. Uppgifterna i tabellen ska användas med stor försiktighet. I många fall baseras de på mycket gamla uppgifter, i vissa fall är de knappast mer än gissningar.

I de flesta afrikanska stater talas många olika språk, och i allmänhet talas inget språk av en majoritet av landets invånare. Språk med många talare, som kiswahili, fulfulde eller hausa, talas ofta i flera olika länder utan att ha ställning som majoritetsspråk i något land.

Men de allra flesta språken är små. I Europa talar över 80 procent av invånarna något språk som har minst 10 miljoner talare. I Afrika är siffran cirka 25 procent.

Det finns alltså två stora skillnader mellan befolkningarna i Europa och i Afrika i fråga om språkanvändningen. För det första talas det många fler olika språk i Afrika. För det andra har de flesta stater i Europa ett huvudspråk. I de flesta afrikanska stater finns inget dominerande språk, utan ett stort antal språk som alla är minoritetsspråk.

Fördelningen av språk, liksom fördelningen av människor, är mycket ojämn i Afrika. De två stora öknarna, Sahara kring norra vändkretsen och Kalahari längs södra vändkretsen, är förstås mycket glesbefolkade. Men också för övrigt är befolkningen

glest utspridd över de flesta områden. De enda verkligt folkrika områdena är Nildalen, en remsa land längs Medelhavets sydvästra kust, och delar av Västafrika. De två mest folkrika staterna är Nigeria, med nästan 150 miljoner invånare, och Egypten, med 75 miljoner. De språk som har flest talare finns också naturligt nog i stort sett i samma områden: arabiska i Nildalen och längs Medelhavskusten, och i Nigeria de tre stora språken hausa, yoruba och igbo.

Vad är ett språk?

Redan i den här inledningen råkar vi på problem med några av de grundläggande begreppen. Ett av dem är begreppet språk. Hela diskussionen innan förutsätter att man vet vad ett språk är och vilka som talar ett språk.

Det finns inte något enkelt sätt att avgöra vad som är ett språk och vilka som talar just det språket. Det är ett svårt problem, som kommer att komma upp flera gånger senare. Vi kan börja med att konstatera att det inte finns några allmänt accepterade regler eller kriterier för när två sätt att tala ska betraktas som samma språk och när de ska anses vara två olika. Det är förstås så att människor som kan förstå varann i allmänhet anses tala samma språk. Men det finns många undantag. Till exempel kan svenskar och norrmän oftast förstå varann mycket bra, men svenska och norska anses vara två olika språk

Preliminärt kan man säga att de som talar ett språk är de som förstår varandra muntligt och är överens om att de faktiskt talar samma språk. Det stämmer ofta. Men det finns många undantag. Till exempel finns det en del mål som talas i Dalarna och som definitivt inte är begripliga för en svensk som kommer från till exempel Stockholm eller Malmö. Ändå anser de flesta människor att dessa mål är dialekter av svenska, och inte något eget språk. Sådana och liknande exempel gör att det verkar bäst att i första hand ta hänsyn till vad talarna själva tycker och bara i andra hand till inbördes förståelighet.

I Afrika finns många problem av det här slaget. Ett av dem gäller det allra största språket, arabiska. Ovan i tabellen anges det att ca 140 miljoner människor talar arabiska i Afrika. Men den siffran kommer inte direkt från källan, handboken *Ethnologue*. I den boken anges det i stället en hel rad siffror för språk som heter "Egyptian Spoken Arabic", "Libyan Spoken Arabic", med mera. Handbokens författare anser alltså att det finns en hel rad språk som heter "Arabic" med något prefix framför.

Varifrån kommer den åsikten? Det beror säkert på kriteriet om ömsesidig förståelse. Det talade språket skiljer sig mycke kraftigt mellan olika länder, och ibland mellan olika områden inom länderna. Men alla dessa talade språkformer har ett gemensamt skriftspråk som ser precis likadant ut i alla länder, det arabiska skriftspråket, som i princip inte har förändrats sedan 600-talet. Och det är knappast någon tvekan om att en förkrossande majoritet av alla de människor som använder alla dessa språkformer anser att de talar arabiska, snarare än att de anser sig tala ett antal sinsemellan olika språk.

Det finns många sådana problem med avgränsningar mellan språk. Ofta hänger problemen ihop med vilka skriftspråk som finns, som i fallet arabiska. Ofta har de också att göra med den politiska indelningen. Det finns ett språk som heter kirundi (eller rundi) och som talas i staten Burundi. Ett annat språk, som heter kinyarwanda (eller rwanda) talas i grannstaten Rwanda. Skillnaden mellan de två språken är knappast större än mellan svenska och norska. Skälet till att det anses finnas två språk

i dessa länder i Centralafrika är detsamma som att det anses finnas två språk i de två länderna Sverige och Norge: i båda fallen är det fråga om två självständiga politiska enheter, som associeras med olika språk och olika språknamn.

Slutsatsen av allt detta är att det inte finns något objektiva sätt att avgöra vad som är ett språk. Det har en del att göra med språkliga fakta, men väl så mycket med politik och med kultur och traditioner.

Samhälle och språk

I själva titeln på den här kursen nämns ”samhälle”. Det är ett lika besvärligt ord som språk, och det kan användas för en mängd olika företeelser. Här kommer vi mest att tala om samhälle i två meningar, som är särskilt viktiga i förhållande till språken.

För det första är det lokalsamhället, den miljö som människor finns i och där de behöver kommunicera dagligen. Det är en viktig skillnad mellan Afrika och Europa att så många människor i Afrika behöver använda flera språk i sin vardag. De samhällen de lever i befolkas av människor med olika modersmål, och dessutom är det ofta nödvändigt att kunna något eller några kommunikationsspråk som inte är någons modersmål, åtminstone inte i det samhället.

För det andra är det staten, den politiska enhet som har makten över människorna och samtidigt har ansvar för säkerhet, välfärd, utbildning och annat. De afrikanska staterna består oftast inte av människor med huvudsakligen samma språk, och staten kan alltså inte kommunicera med medborgarna på något givet språk. Till skillnad mot i Europa har de flesta stater i Afrika stora problem med val av språk, både av praktiska och av ideologiska skäl.

Vad den här kursen handlar om är just vilka problem som finns i Afrika, både lokalt och i staterna, på grund av den språksituation som råder. För det behövs det en närmare genomgång av vilka språk som finns, hur deras relationer är, och hur situationen har blivit som den är. Innan vi går in på varje del i detalj kan det vara bra att ta upp språksituationen i några valda afrikanska länder, för att visa hur det kan se ut.

Exempel 1: Namibia

I Namibia finns ca 2,1 milj. människor på en yta som är ungefär 80% större än Sveriges. Landet ligger längs södra Afrikas västra kust, norr om Sydafrika och söder om Angola. Att befolkningen är så liten i förhållande till ytan beror på att landet till stora delar är ren öken. Östra delen av landet är en del av Kalahariöknen, och längs havet i väster ligger den namibiska öknen. De flesta människor finns i norr, där det finns hyggliga förutsättningar för boskapsskötsel och en del jordbruk. finns. Ett stort antal språk talas i landet: se African languages country by country (ALCC) och Maho (2003).

För att förstå språksituationen måste man veta något om historien, i Namibia liksom i alla andra länder. I största korthet är bakgrunden till dagens läge den här.

Den första befolkning i området som man känner till något om talade med största sannolikhet språk av den språkgrupp som kallas khoisan. För mycket länge sedan var förmodligen alla jägare och samlare, men boskapsskötsel började bedrivas redan för ett par tusen år sedan. En stor del av språken i Namibia är fortfarande khoisanspråk. Det med flest talare kallas nama eller khoekhoegowab.

För ungefär lika länge sedan kom en ny folkgrupp till norra delen av Namibia. De talade bantuspråk, en språkgrupp utan släktskap med khoisan. Deras ekonomi baseras

på både boskapsskötsel och jordbruk. Efter hand har bantutalarna blivit fler, och utgör nu majoriteten av befolkningen i landet. De bor fortfarande huvudsakligen i den nordligaste, minst torra delen av landet.

Politiskt sett fanns det fram till 1800-talet inte någon stor stat, utan inom det som nu är Namibia fanns dels små grupper människor som levde utan någon form av mera formellt styre, dels ett antal små självständiga stater. De staterna fanns i första hand i norr. Den största av bantugrupperna kallas ovambo.

Från 1830-talet började den här delen av Afrika påverkas av européernas ankomst. Till att börja med var det huvudsakligen indirekt, genom att det kom emigranter från söder, från områden som hade blivit upptagna av européerna i Kapområdet. Dessa människor talade en form av det språk som de holländska invandrarna hade fört med sig, alltså ett germanskt språk, fastän de själva etniskt sett härstammade huvudsakligen från Sydafrikas ursprungliga befolkning, som hade talat khoisanspråk. Dessa människor, som till stor del var f d slavar eller egendomslösa, gick under namnet Oorlam Afrikaners. Senare kallades de Rehoboth basters (Rehoboth är en ort, baster = "bastard"). Genom deras ankomst infördes en tredje språkfamilj, den indoeuropeiska, till vilken nästan alla europeiska språk hör.

Efterhand under 1800-talet ökade det direkta europeiska inflytandet kraftigt. 1880-talet blev avgörande, för Namibia liksom för så många afrikanska områden. Tyskland bestämde sig för att göra en koloni av det landområde som nu kallas Namibia. Därmed uppkom för första gången ett enhetligt styre i området. Det kom att kallas Tyska Sydvästafrika och etablerades först genom att det helt enkelt ritades ut på en karta i Europa. Något senare infördes det tyska väldet med stor brutalitet i verkligheten. Tyskarna slog ner det motstånd som invånarna gjorde med ovanlig hänsynslöshet. Särskilt vidrigt var det utrotningskrig som fördes mot gruppen ovaherero år 1904-1905.

Tyskland förlorade sina afrikanska besittningar som en följd av förlusten i första världskriget. Namibia blev vad som kallades ett mandat för Sydafrika. Området löd nominellt under Nationernas förbund, och efter andra världskriget under FN, men i realiteten förblev det hela tiden under Sydafrika.

Den sydafrikanska regimen genomförde under årtiondena efter andra världskriget sin apartheidpolitik i Namibia med allt större effektivitet. Det fick till följd att det skapades en motståndsrörelse, SWAPO, och efterhand utvecklades ett regelrätt inbördeskrig. I anknytning till att apartheidregimen föll fick Namibia självständighet 1990, som en av de sista av kolonierna.

Tyska Sydvästafrika hade förstås tyska som sitt officiella språk, i den meningen att den administration och den militär som fanns använde tyska. Det gjorde också de invandrare som snabbt bildade en liten, rik överklass. Tyskan behöll en rätt stark ställning länge, men under den tid som Sydafrika hade makten var det afrikaans som huvudsakligen användes som statens språk.

Från självständigheten 1990 infördes ett nytt gemensamt officiellt språk. Det var inget av de inhemska språken, utan ännu ett europeiskt språk, nämligen engelska. Det gjordes trots att landet har haft en rätt svag tradition av undervisning i engelska, så det var bara en liten andel av befolkningen som kunde språket alls. Några infödda talare av engelska finns knappast alls i landet.

Varför infördes inte något av de egna språken som officiellt språk? Ett sorts svar får man om man tittar på tabell 2. Den avser år 1991.

Språk	Antal talare	Andel
oshikwanyama/oshiwambo	714000	51%
nama/khoekhoegowab	176000	12%
kavangospråk (flera språk)	137000	10%
afrikaans	133000	9%
otjiherero	113000	8%
kaprivispråk (flera språk)	66000	5%
"bushman" (flera språk)	27000	2%
övriga	15000	1%
tyska	13000	1%
engelska	11000	1%
setswana	6000	0%
Summa	1411000	

Tabell 2. Antal talare av olika språk i Namibia. Källor: 1991 census; Gordon (2005).

Det första man ser är att det finns en hel mängd av språk. De är från tre helt separata språkfamiljer: khoisanspråk, bantuspråk och indoeuropeiska språk. Vidare syns det direkt att det inte finns något majoritetsspråk.

Det är visserligen så att oshikwanyama/oshiwambo talas av hälften av befolkningen, och på det sättet är det inte så långt från att vara majoritetens språk. Men det är inte ett språk som talas i alla delar av Namibia. Det är det största av de bantuspråk som talas i den nordligaste delen av landet. Utanför det området används språket bara av sådana som har utvandrat därifrån. Inte heller något av de andra inhemska språken används i alla delar av landet, utan i stort sett talas varje språk inom ett begränsat geografiskt område. De enda språk som förstås av åtminstone några personer på många olika håll i landet är de ursprungligen europeiska språken: afrikaans, engelska och tyska.

Därför är det inte så märkligt att Namibia inte valde något av de inhemska språken till sitt officiella språk. Det hade varit mycket opraktiskt, och dessutom omöjligt av politiska skäl som är rätt lätta att inse. I ett land med många separata grupper är det ju mycket besvärligt att gynna bara en.

Det verkligt ovanliga med Namibia är därför inte alls att dess officiella språk är ett europeiskt språk. Så är det i de allra flesta afrikanska stater. Det som är ovanligt är att Namibia faktiskt bytte från afrikaans till engelska.

Exempel 2: Tanzania

Tanzania, som ligger på Afrikas östkust, strax söder om ekvatorn, har ca 40 miljoner invånare på en yta som är drygt dubbelt så stor som Sveriges. I förhållande till Namibia är det alltså tätt befolkat. I landet finns ca 125 inhemska språk. De allra flesta tillhör gruppen bantuspråk, men det finns också några språk från den nilosahariska familjen och ett par khoisanspråk. De flesta språken talas av förhållandevis få människor. Några språkgrupper är dock ganska stora: språket sukuma talas av ca 3,2 miljoner (8% av befolkningen), gogo av ca 1,3 miljon, och nyamwesi av ungefär lika många.

Det viktigaste inhemska språket i Tanzania är dock utan tvekan kiswahili. Hur många som talar det som sitt första språk är faktiskt mycket svårt att veta, för uppgifterna varierar i hög grad. Det beror delvis på att situationen förändras snabbt. För någon generation sedan fanns kanske inte mer än någon miljon personer som hade kiswahili som sitt modersmål. Nu är siffran med säkerhet mycket högre, eftersom människor i snabb takt går över till kiswahili. Vad som kan sägas säkert är att kunskap i kiswahili är mycket utbredd i landet. Det uppges att över 90% av befolkningen i landet kan kommunicera på kiswahili.

Den östafrikanska kusten har sedan många hundra år haft livliga handelsförbindelser med arabvärlden (se nästa kapitel). Kiswahili är ett bantuspråk som har använts under en lång tid av grupper av människor som har bott längs Östafrikas kust och på öarna (Zanzibar m fl). På grund av handelsförbindelserna har det ganska många lånord från arabiska, men det är ett bantuspråk precis som de flesta andra språk i Tanzania. Ända fram till för ungefär 100 år sedan talades språket huvudsakligen längs kusterna, och användes i begränsad utsträckning längre in i landet som ett handelsspråk mellan köpmän och kunder, som ett så kallat lingua franca.

Under det senaste seklet har kiswahili blivit mer och mer använt som allmänt kommunikationsspråk i hela nuvarande Tanzania. Det uppmuntrades av den första kolonialmakten, Tyskland, och även av England, som tog över efter 1920. Språket blev också viktigt för nationell sammanhållning och har systematiskt stötts av regering och stat sedan självständigheten 1961. Även om engelska används som officiellt språk i många sammanhang används kiswahili i många av statens viktiga funktioner, bland annat som undervisningsspråk i skolan under de första åren. Förstaspråkstalare av kiswahili tycks nu dyka upp över hela landet, och många av de små språken förlorar talare. Förmodligen kommer åtskilliga av språken att försvinna helt inom några generationer, eftersom barnen kommer att övergå till att tala kiswahili, så att språken inte längre överförs till nästa generation. Språken i Tanzania och deras användning studeras i det stora forskningsprojektet *Languages in Tanzania*, i vilket forskare från Göteborgs universitet samarbetar med kolleger vid universitetet i Dar-es-Salaam.

Exempel 3: Centralafrikanska Republiken

I Centralafrikanska republiken finns ungefär 4,3 miljoner människor, som talar flera tiotal olika språk. Stora språk är banda, som har ca 0,7 miljoner talare, eller 16% av befolkningen, och gbaya med 0,6 miljoner. Båda språken har stora dialektvariationer, och ingetdera har någon etablerad gemensam norm. Båda tillhör en språkgrupp som kallas ubangispråk, men de ändå inte särskilt nära släkt. Alla övriga språk är mycket mindre.

Kommunikation inom landet mellan språkgrupperna, och med myndigheter och andra representanter för staten, sker inte på något av det två stora språken. Den sköts till en del på det före detta kolonialspråket, franska, som dock används i ganska måttlig utsträckning på grund av den låga utbildningsnivån i landet. Huvudsakligen används ett språk som kallas sango. Sango var ursprungligen, i början av 1900-talet, ett så kallat pidginspråk, det vill säga ett språk med mycket begränsat ordförråd som inte är någon människas modersmål utan används som kommunikationsspråk mellan grupper som inte har något annat språk gemensamt. Numera har sango blivit mer utvecklat och börjar användas som första språk av en del människor. Det håller därmed på att övergå till att bli ett så kallat kreolspråk. Ordförrådet i sango kommer

ursprungligen mest från ett språk som heter ngbandi, ett språk som inte egentligen talas i Centralafrikanska republiken utan i grannlandet Kongo-Kinshasa. Anledningen till det är att det ursprungligen användes som handelsspråk av den gruppen, som behärskade handeln på de bifloder till Kongofloden som är Centralafrikanska republikens viktigaste kommunikationsleder. Sango används halvofficiellt, även i radio, men ännu i ganska liten mån skriftligt.

Man kan undra varför staten satsar på pidginspråket sango, men ignorerar landets stora språk banda och gbaya. Skälet är säkert politiskt lika mycket som praktiskt. Det finns påtagliga etniska spänningar mellan gbaya och banda, och också mellan dem och de mindre folkgrupperna som lever nära floderna. Franska är viktigt i många sammanhang och är också officiellt språk, men i den situation som råder räcker det helt enkelt inte till för de behov av kommunikation som finns. Folk kan det inte i tillräcklig utsträckning. Sango behärskas av många, samtidigt som det inte är belastat politiskt därför att det inte är någon inhemsk grupps ursprungliga modersmål.

Några typiska drag

Nu kan vi summera vad som är typiskt för språksituationen i många av Afrikas länder. Man kan säga att det finns ett antal gemensamma kännetecken för språksituationen i de flesta av länderna. De är följande:

a) Den språkliga situationen är otillfredsställande ur rent kommunikativ synpunkt: folk kan inte kommunicera med varandra inom landet tillräckligt bra, eftersom de talar många olika språk och inte har något för alla gemensamt språk.

Det här är en förhållandevis ny situation, historiskt sett. Innan Tyska Sydvästafrrika eller territoriet Tanganyika eller Franska Västafrrika uppkom fanns det ingen särskild anledning för människorna i just de områdena att kommunicera med varann på ett språk, eftersom de levde i många olika lokala samhällen och småstater. Var och en klarade sig bra på sitt språk i sin by till vardags. För att sköta kontakter med grupper i närheten fanns det i allmänhet ett tillräckligt antal flerspråkiga människor.

Även under den tidiga kolonialtiden var det måttligt behov av ett gemensamt språk. Senare under 1900-talet ökade den politiska maktens och statens inflytande sakta men säkert, och samhället fick nya inslag. Därmed behövdes också mer och mer av kontakter med myndigheter, skola, sjukvårdspersonal med flera. Efterhand behövdes mer och mer av språkkunskaper för sådana behov. Detta praktiska kommunikationsbehov ökar hela tiden, och har i de flesta afrikanska stater blivit ännu mycket starkare efter kolonialtidens slut.

b) Många etniska grupper utan gemensamma traditioner eller gamla kontakter förutsätts samverka i en stat, men varje inhemskt språk är förbundet med en grupps värden och traditioner och eventuella maktanspråk.

Detta är också typiskt för många länder. De flesta av staterna söder om Sahara har uppkommit med liten hänsyn till befolkning och språk, precis som i de tre exemplen Namibia, Tanzania och Centralafrikanska republiken. I allmänhet är ingen grupp i majoritet. I de fall där någon grupp är det kan man ofta ändå av politiska skäl omöjligt upphöja den gruppens språk till statens gemensamma språk.

c) Något språk från Europa har i nästan alla afrikanska stater nära förbindelse med statsapparaten på grund av det koloniala förflutna. I Tanzania är det engelska, i Centralafrikanska republiken franska. På grund av samhällenas utveckling och på grund av skolan har dessa europeiska språk behållit eller stärkt sin ställning efter

självständigheten. Namibia har genom eget val infört engelska som officiellt språk i den nybildade staten.

De tre problem som de flesta afrikanska stater har när det gäller språk är alltså för det första kommunikationsproblemet, som uppstår när det finns många språk i en stat, för det andra etnicitetsproblemet, som innebär att de olika språken också är bärare av och uttryck för olika kulturer, och för det tredje det postkoloniala problemet, som består i att den forna kolonialmaktens språk finns kvar som ett viktigt och ibland dominerande språk i staten. På grund av allt detta är också språksituationen instabil och i snabb förändring i de flesta av Afrikas stater.

Avsikten med den här kursen är att skapa bättre förståelse av den här situationen genom att ge kunskap om grundläggande språkliga och historiska fakta, genom att visa på de förändringar som sker och genom att diskutera åt vilket håll utvecklingen går och i vad mån den kan och bör påverkas.

Kap. 2. Före kolonialtiden

Det här kapitlet handlar om språk och samhällen i Afrika fram till kolonialtidens början under senare delen av 1800-talet.

I studiet av äldre tider brukar man skilja på förhistoria och historia. Den vanligaste definitionen av när historien börjar är den tidpunkt från vilken det finns skriftliga källor. Förhistorien kan man veta något om huvudsakligen genom arkeologin, genom eventuella bevarade muntliga traditioner, och genom slutledningar från vad man vet om senare förhållanden. Det här avsnittet handlar om vad man vet om den förhistoriska och historiska utvecklingen av språksituationen i Afrika. Det handlar i första hand om ursprungliga afrikanska språk, men också ganska mycket om hur språk från andra håll under olika tider har införts i Afrika.

Före historien

Som bekant anses arten människa ha uppkommit i Afrika. Att använda språk är ett av artens kännetecken, och mänskligt språk har alltså rimligtvis funnits längre i Afrika än någon annanstans.

Emellertid vet man egentligen ingenting specifikt om vilka språk som användes under större delen av de minst 100 000 år som människor har funnits. Slutsatser om det kan man dra från två typer av fakta: dels genom att studera de språk som talas nu och försöka dra slutsatser om de språk de kan ha utvecklats från, dels genom att studera äldre språkformer som finns bevarade i skrift, och eventuellt på samma sätt dra slutsatser om de ännu äldre språkformer som de kan ha utvecklats från.

Inom den historiska språkvetenskapen har man utvecklat metoder för att avgöra om olika språk är relaterade till varandra, eller är släkt, som man ofta säger. ”Släktskap” mellan två eller flera språk består ofta i att språken har utvecklats från ett gemensamt urspråk, först till flera olika dialekter och med tiden till helt olika språk. Den processen är mycket vanlig och inträffar normalt när befolkningar som har talat samma språk förlorar kontakt med varann på grund av geografiskt avstånd eller andra faktorer.

Språk kan också bli lika varandra genom att talare som från början talar två helt olika språk har livlig kontakt med varandra och lär sig varandras språk. Till att börja med blir det mest fråga om lånord, men efterhand kan språk bli påverkade av varann på alla nivåer.

Språkhistoriker kan avgöra med ganska stor säkerhet om likheter mellan nutida språk beror på att de härstammar från ett urspråk, så länge som urspråket inte ligger längre tillbaka i tiden än två eller tre tusen år. Om släktskapen är mer avlägsen är det svårare att avgöra om likheter verkligen beror på ett gemensamt urspråk eller på ömsesidig påverkan under någon period.

De språk som talas inhemskt i Afrika har indelats i fyra stora grupper eller familjer, som presenteras närmare i nästa kapitel. Alla dessa familjer har uppenbarligen en mycket lång historia, med stor sannolikhet betydligt längre än fem tusen år. Det betyder att det knappast går att rekonstruera något gemensamt urspråk för någon av familjerna med någon rimlig grad av säkerhet. Det är också i många fall osäkert om språken i en familj uppvisar likheter därför att de härstammar från ett gemensamt

urspråk eller därför att språk i ett visst område har påverkat varandra så att de har fått vissa gemensamma drag.

Likafullt är det klart att det går att urskilja åtminstone tre klart avgränsade språkfamiljer som har funnits mycket länge på den afrikanska kontinenten, nämligen den afroasiatiska i norr och nordost, niger-kongofamiljen i Västafrika söder om Sahara och senare också i nästan hela centrala och södra Afrika, och khoisanfamiljen i södra Afrika. Den fjärde ”familjen”, den nilosahariska, består av ett antal språk som talas i området mellan den afroasiatiska familjen och niger-kongofamiljen, men som knappast har mer gemensamt än att de inte tillhör någon av dessa familjer.

Det är troligt att de tre familjerna hade liten eller ingen kontakt med varandra under tidigare perioder, fram till för kanske fyra tusen år sedan. Sahara var en klar geografisk gräns mellan de afroasiatiska språken och niger-kongospråken. De senare talades fram till den tiden sannolikt huvudsakligen längs Västafrikas kust från Senegal till Nigeria. Khoisanspråken däremot talades förmodligen över en betydligt större yta än idag, möjligen i större delen av Afrika söder om regnskogen. Men regnskogen utgjorde en naturlig gräns mellan de två språkfamiljerna.

Under de två årtusendena före vår tideräknings början infördes både boskapsskötsel och spannmålsodling i Afrika söder om Sahara. Bruket av metall, särskilt järn, blev också utbrett. Dessa förändringar innebar stora omvälvningar, bland annat i befolkningstäthet.

Det verkar också klart att det finns ett samband mellan dessa materiella förändringar och den stora expansionen av en av språkfamiljerna, niger-kongo. Det gäller den undergrupp inom familjen som kallas bantuspråk. Numera talas bantuspråken över nästan hela Afrika söder om en linje ungefär från norra Kamerun till norra Kenya. Både arkeologiska och språkliga fakta tyder på att detta beror på en ganska snabb expansion, med början i norra Kamerun eller södra Nigeria för tre eller fyra tusen år sedan. Talare av bantuspråk har flyttat därifrån åt öster och åt söder, och ungefär för två tusen år sedan nådde de ända ner i nuvarande Sydafrika. Den befolkning av jägare och samlare som redan fanns i området tycks ha trängts undan till områdena kring och i Kalahariöknen, där khoisanspråken fortfarande talas.

Den tidiga historien

Med definitionen ovan börjar historien mycket tidigt i Afrika, eftersom de egyptiska hieroglyferna är det näst äldsta kända systemet för skrift, bara något yngre än kilskriften. För Egypten finns sedan skriftliga vittnesbörd om historien i en obruten följd ända fram till vår tid. Flera språk användes. Hieroglyferna, som användes för det egyptiska språket, var i bruk i omkring 3000 år, från ca 2900 år före Kristus till ett par sekel in på vår tideräkning. Från 300-talet före Kristus, då Alexander erövrade Egypten, finns det mycket material på grekiska, och från och med vår tideräknings början, då romarna tog över, finns också latin.

Fornegyptiskan dog inte ut i antiken, utan förändrades till ett språk som kallas koptiska, och som började skrivas med ett alfabet som liknar det grekiska. Det användes som skriftspråk i den kristna kyrkan i Egypten, den koptiska kyrkan. Språket koptiska dog ut som talspråk framåt 1500-talet, men det används fortfarande som gudstjänstspråk och skriftspråk i den koptiska kyrkan, som ännu lever kvar.

De övriga länderna längs Medelhavskusten har också en lång historisk tid. I nuvarande Tunisien fanns från ungefär 800 år före Kristus staten Karthago, en viktig

handelsstat där det talades och skrevs ett språk som kallas puniska. Puniska var ett semitiskt språk, egentligen en fenicisk dialekt och således nära besläktat med hebreiska, och karthagerna kom ursprungligen från nuvarande Syrien.

Karthago erövrades med tiden av romarna, som så småningom slog under sig hela Nordafrika, från Marocko till Egypten. Från tiden kring vår tideräknings början och bortåt ett halvt årtusende framåt talades latin i Nordafrika, åtminstone i städerna, och från den tiden finns rätt mycket litteratur som är skriven på latin i Afrika av författare som var födda och uppvuxna där. Den allra viktigaste av dem är Augustinus, en kristen teolog och filosof som levde i nuvarande Tunisien kring år 400.

En kort tid under antiken talades faktiskt också ett germanskt språk i Afrika. Vandalerna, en germansk erövrargrupp, marscherade i början av 400-talet från nuvarande östra Tyskland genom Frankrike och Spanien, gick över till Afrika vid Gibraltar och tog en del av Nordafrika i besittning. De har dock inte lämnat efter sig något skriftligt material.

För hela Nordafrika har man alltså rikliga källor i skrift ända från antiken och fram till vår tid. Längre söderut finns också tidiga skriftspråk.

I Norra Etiopien och Eritrea finns semitiska språk belagda i inskrifter redan ca. 700 f.Kr. Dessa språk har sannolikt kommit med invandrare från Arabiska halvön. I riket Aksum, som låg i nuvarande Eritrea och norra Etiopien, användes språket geez som skriftspråk från och med kristendomens införande på 300-talet. Språket är ett semitiskt språk, besläktat med arabiska och hebreiska, och skriftsystemet är besläktat med ett som användes över stora delar av Arabiska halvön från och med ca. 1000 f. Kr. fram till strax före Islams uppkomst. Geez används fortfarande som skriftspråk och liturgiskt språk i den etiopiska kyrkan. Talspråket har efterhand förändrats och blivit till det nutida språket tigrinja.

I Nubien, i Nildalen i nuvarande södra Egypten och norra Sudan, användes under några århundraden kring Kristi födelse, den så kallade meroitiska skriften, som fortfarande inte kan tolkas säkert. Några hundra år senare blev landet kristnat och man började använda det nubiska språket, som fortfarande talas i området, i skriftlig form. Det skrevs med det koptiska alfabetet, och användes mest till en bibelöversättning och andra religiösa texter.

Den muslimska erövringen och arabiskan

600-talet efter Kristus medförde en stor omvälvning i hela norra Afrika. Den muslimska religionen, som grundades av Muhammed i århundradets första del, breddes ut med våldsam kraft genom erövringskrig och mission. Redan innan århundradet var slut var hela Nordafrika under muslimskt styre, från Egypten i öster till Marocko i väster.

Det språk som följde med erövringen var arabiskan. Detta bestod redan då av två varianter: ett ålderdomligt poetiskt idiom som även Koranen, den nya religionens heliga skrift var avfattad på, samt talade varianter. Det var de senare som etablerades som talspråk under den första erövringperioden i de större städerna med närmaste omnejd i Nordafrika. Grekiskan, latinet och vandalernas germanska språk försvann förmodligen alla ganska fort. Koptiskan i Egypten fanns kvar i många hundra år, men försvann efterhand helt som talspråk. En andra invandringsvåg av stammar från Arabien ägde rum under 1100-1200-talen. Det var nu som arabiskan på allvar också började ersätta berberspråken på landsbygden och bland nomaderna. I väster, i nuvarande Algeriet och Marocko, har dock arabiskan inte tagit över helt. Där talar

stora delar av befolkningen fortfarande berberspråk, en språkgrupp inom den afroasiatiska familjen som fanns där redan långt före vandaler, romare och puner.

Arabiskan i Afrika betår av två stora huvudgrupper åtskilda av ett knippe isoglosser som bildar en linje från Alexandria till Tchadsjön. Dialekterna väster om denna, den maghrebinska arabiskan, har många gemensamma drag som skiljer dem från alla andra arabiska dialekter. En markant skillnad råder således mellan maghrebinskan och dialekterna i Nildalen inklusive arabiskan i Tchad. Marockaner och egyptier har stora svårigheter att förstå varandra. Men även inom dessa grupper råder stora skillnader. Liksom i Mellanöstern går det en skarp skiljelinje mellan de fastboendes ursprungliga språk och beduinernas. Den senare varianten har också invaderat stora delar av landsbygden (Marocko, södra Tunisien, Övre Nildalen) vilket innebär att folk i Kairo och Tunis har lättare att förstå varandra än sina landsmän från de södra delarna av respektive länder. En mycket säregen form av arabiska, hassaniyya, talas i Mauritanien. Skriftspråket i arabländerna är dock i princip identiskt lika överallt, och är en direkt fortsättning och modernisering av Koranens och den gamla poesins språk. Det innebär att avståndet mellan skriftspråk och talspråk i de arabisktalande länderna är mycket stort. Att lära sig läsa och skriva arabiska innebär nästan att lära sig ett annat språk än det talade.

Söder om Sahara fram till 1800: yttre inflytanden och inre utveckling

Språken i Afrika söder om Sahara har använts mycket litet i skrift före 1800-talet. Några inhemska skriftsystem finns inte för dessa språk. I nästan alla språk används vårt latinska alfabet, infört från Europa. Arabisk skrift har använts i några fall, mest under tidigare århundraden. Det enda undantaget är Etiopien där en rik inhemsk litterär tradition etablerades redan på 300-talet som fortsatt oavbrutet tills idag.

Det betyder inte alls att det saknas skriftliga vittnesbörd om övriga Afrika söder om Sahara ända fram till 1800-talet. Det finns faktiskt mycket bra skriftliga källor som går mycket längre tillbaka, men de är skrivna på arabiska eller på något europeiskt språk.

Européer och araber har kommit i kontakt med det subsahariska Afrika dels genom seglatser längs kusterna, dels genom resor över öknen. En viss Hanno från Karthago seglade längs Afrikas västkust åtminstone ner till nuvarande Sierra Leone på 400-talet före Kristus, och vi har kvar en skrift på grekiska från något hundratal år efter Kristi födelse som handlar om en handelsfärd ganska långt ner längs Afrikas östkust. Men det fick knappast någon betydelse för språken.

Det fick däremot den handel mellan araber från arabiska halvön och afrikaner längs ostkusten som kom i gång på allvar på 900-talet, för drygt tusen år sedan, och har pågått sedan dess. Handeln sköttes på ett antal handelsplatser längs kusten och på öarna, från södra Somalia och till norra Moçambique. De som bodde på dessa handelsplatser och specialiserade sig på handeln talade kiswahili, ett av de många bantuspråken i denna del av Afrika. Språket hade från början säkert inte särskilt många talare, eftersom det huvudsakligen talades på handelsplatserna, men inte på landsbygden runtomkring.

Genom de många hundra åren av kontakt med arabiska fick kiswahili en stor mängd lånord från det språket, och till och med grammatiken blev i någon mån påverkad av arabiskans. Talarna av språket blev också muslimer ganska tidigt, och genom deras språk infördes också muslimska religiösa begrepp i östra Afrika. Kiswahili är alltså ett bantuspråk som har blivit kraftigt influerat av kontakterna med arabvärlden.

Araberna hade också kontakt med afrikanska civilisationer söder om Sahara genom karavantrafik över öknen. Sådan handel fanns redan i antiken, men den växte mycket under islamsk tid. Redan på 1000-talet hade islamsk religion många anhängare i norra Västafrika. Arabiskt språk infördes också, särskilt som religiöst språk, och flera språk började skrivas med arabisk skrift, bland annat hausa, det stora språk som talas framför allt i norra Nigeria. Arabiskt språk och islamsk kultur har haft och har fortfarande stort inflytande i hela regionen söder om öknen, från Sierra Leone till Sudan. Det har också uppkommit flera så kallade kreolspråk som baseras på arabiskt ordförråd i detta område; se ALCC s. 16-17.

Efter antiken dröjde det mycket länge innan européerna vågade sig ut längs Afrikas kuster igen. Men på 1400-talet gjorde portugiserna resor neråt västkusten. I slutet av århundradet lyckades Vasco da Gama segla runt Kap och upp längs östkusten, och sedan hela vägen bort till Indien.

Portugiserna satte upp handelsstationer på många ställen längs Afrikas kuster, och efterhand anlade de också storgods och plantager i vissa områden. Språket portugisiska användes förstas på dessa ställen, men det fick på de flesta ställen inte så stor betydelse eftersom det var frågan om ganska få talare. Det viktigaste ur språklig synpunkt var att man på flera håll började använda kreolspråk baserade på portugisiska.

På samma sätt var det med de européer som sedan kom, engelsmän, fransmän och holländare. Rent språkligt hade de ganska begränsat inflytande fram till 1800-talet, men det uppkom kreolspråk baserade på franska såväl som på engelska. Vad gäller holländska så gav det upphov till språket afrikaans, som på flera sätt har en alldeles speciell ställning.

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att Afrika norr om Sahara har en lång historia med egna skriftspråk, medan det, med undantag för Etiopien, inte har funnits inhemska skrivna källor i Afrika söder om Sahara förrän fram på 1800-talet. De förbindelser som den delen av Afrika har haft med skriftspråkskulturer sedan mer än tusen år har varit viktiga, men har inte medfört att egna skriftspråk har införts. Inte heller har de kontakterna inneburit några verkligt stora förändringar av språksituationen i området, även om arabiskans frammarsch söder om Sahara och utbredningen av afrikaans i sydligaste Afrika i och för sig har betytt en hel del. Men i stort sett har språksituationen i området inte påverkats särskilt mycket av inflytande utifrån före 1800-talet.

Vad beträffar den interna utvecklingen av språksituationen är det naturligtvis svårt att säga särskilt mycket eftersom källorna är ganska begränsade. Men det är ingen tvekan om att det har skett stora förändringar under de senaste tusen åren, den tid som vi i varierande grad har upplysningar om.

Huvudtendensen var säkert att några språk tenderade att få många fler talare, medan de flesta andra antingen förblev små eller också splittrades upp på flera skilda språk. På lång sikt är språkutvecklingen nämligen mycket beroende av de kulturella och politiska förhållandena. I områden med svag eller ingen politisk och kulturell sammanhållning tenderar det att utvecklas många små språk. En stark politisk dominans över ett stort område medför däremot i längden tendenser till att ett eller några språk blir dominerande eller eventuellt allenarådande. Och det subsahariska Afrikas historia under det senaste årtusendet kännetecknas av att det efterhand har uppkommit fler och större stater. Alla har inte varit särskilt långvariga, men flera har

varat länge nog för att påverka språksituationen på viktiga sätt. En översikt över utvecklingen kan man få genom att studera kartorna på s. 24-30 i ALCC.

Åtskilliga av de språk som nu har många talare har en gång varit huvudspråk inom en politiskt mäktig stat. Några exempel är akan/asante, hausa, kongo. Flera går lätt att identifiera genom kartorna. Det finns alltså på många håll ganska stora språk, med åtskilliga miljoner talare.

Å andra sidan finns det områden där språksplittringen är mycket stor, och tycks ha varit så under lång tid. Ett exempel är Kamerun, där ungefär 280 olika språk talas av en befolkning på ca 19 miljoner invånare. På liknande sätt ser det ut till exempel i södra Sudan. I dessa områden är de olika språken också ofta mycket skilda från varandra, och tillhör flera olika språkfamiljer.

Lite annorlunda ligger det till med ett område som Tanzania. Där finns ca 125 olika språk, men de flesta är bantuspråk av den östliga grenen. Det innebär att språken har skilt sig från varandra förhållandevis nyligen, det vill säga under de senaste två tusen åren. Många av dem är därför tämligen lika sina grannar, och i en hel del fall kan man diskutera om det är frågan om olika språk eller snarare om olika dialekter.

I korthet kan man sammanfatta språksituationen i Afrika vid kolonialtidens början i mitten på 1800-talet på följande sätt. Nordafrika dominerades sedan länge av arabiska, med undantag för att berberspråken behöll en stark ställning i väster. I Afrika söder om Sahara var språksplittringen på de flesta håll mycket stor, men här och där fanns ganska stora språk, ofta som ett resultat av att en stor stat fanns eller hade funnits där.

Kap. 3. De afrikanska språkfamiljerna

Afrikas språk är mellan 1000 och 2100; se första kapitlet. De flesta av språken är dåligt kända. Ända fram till 1960-talet var indelningen i språkfamiljer mycket omstridd. Numera är de flesta specialister överens om att i stort sett acceptera den indelning i fyra stora språkfamiljer som först föreslogs av Joseph Greenberg på 1950-talet. Vi håller oss här till den indelningen, som också tillämpas i standardverket *African Languages: An introduction*, ed. B. Heine & D. Nurse.

De fyra familjerna är, i ordning från norr till söder: den afroasiatiska, som i stort sett omfattar de språk som talas norr om Sahara och på Afrikas horn; den nilosahariska, vars talare finns kring Nilens källor och i centrala Sahara; Nigerkongofamiljen, som omfattar nästan hela området söder om Sahara; khoisanfamiljen, som har några hundra tusen talare i Namibia och i Kalahariöknen.

Mycket litet finns att säga om de afrikanska språkfamiljerna gemensamt, eftersom de skiljer sig så mycket från varandra. Vi diskuterar därför de fyra familjerna var för sig. Sist kommer en notis om språket på Madagaskar.

Afroasiatiska språk

Termen afroasiatisk är en analogibildning till indoeuropeisk och betecknar således den språkfamilj som är utbredd både i Afrika och i Asien. Den äldre beteckningen, semitohamitisk, bör undvikas eftersom den ger intrycket att familjen består av två grenar. I själva verket räknar man numera allmänt med minst sex grenar i denna familj:

1. Den semitiska, som i Afrika omfattar, förutom arabiska (de maghrebinska dialekterna, Nildalens dialekter samt högarabiskan), några språk i Etiopien, nämligen amhariska (riksspråket i Etiopien), tigre, tigrinja, harari samt gurage-språken som är en agglomeration av flera ganska olika etiopiska semitiska språk. Till dessa kommer fornetiopiskan, geez, dokumenterad fr.o.m. 300 e.Kr. som fortfarande spelar en viss roll genom att förse de moderna etiopiska språken med lånord och nybildningar. Av de ca. 180 miljoner som anses tala arabiska bor 140 miljoner i Afrika. De semitiska språken i Etiopien har ca. 25 miljoner talare. Tillsammans med språken på den asiatiska sidan (arabiska dialekter, hebreiska och de nyarameiska språken) har de semitiska språken i dag ca. 220 miljoner talare.
2. Den egyptiska grenen består av de ursprungliga språken i nedre Nildalen: fornegyptiska och dess dotterspråk koptiska, båda utdöda (koptiskan försvann slutgiltigt på 1500-talet).
3. Berberspråken (kabylliska, tamazight, tuaregiska m.fl.) bildar flera stora språköar i Nordvästafrika och har enligt nyare uppskattningar ca. 17 miljoner talare sammanlagt. Det är fortfarande omdiskuterat om de s.k. libyska inskrifterna från antiken representerar ett berberspråk.
4. De kushitiska språken (somaliska, oromo, bedja m.fl.) finns på Afrikas horn och i Etiopien och har minst 35 miljoner miljoner talare sammanlagt. Av dessa är somaliska skriftspråk och officiellt språk i Somalia. Oromo är numera etablerat som skriftspråk i Etiopien.

5. De omotiska språken i västra Etiopien anses numera av många vara en egen gren inom den afroasiatiska familjen medan vissa forskare menar att de inte är afroasiatiska alls utan utgör en egen isolerad språkfamilj. De torde ha ca. 3 miljoner talare sammanlagt
6. Tchadspråken, av vilka det viktigaste språket är hausa med en litterär tradition sedan 1700-talet, har sitt huvudområde i norra Nigeria och kring Tchadsjön med ca. 24 miljoner talare.

Hela den afroasiatiska familjen omfattar ca. 200 språk. Av dessa är ca. 100 tchadspråk och ett 40-tal kushitiska och omotiska. Samtidigt är just dessa grenar de minst utforskade.

Tchadspråken, de omotiska, de kushitiska språken och (antagligen) berberspråken har ingen dokumenterad historia, d.v.s. vi kan inte följa deras utveckling mer än något hundratal år tillbaka. En extrem kontrast erbjuder den egyptiska och den semitiska grenen: båda dessa innehåller de äldsta dokumenterade mänskliga språk som finns. Det komparativa språkstudiet i den afroasiatiska familjen har därför att brottas med stora svårigheter. Det har också hittills visat sig mycket svårt att etablera t.ex. ljudlagsenliga korrespondenser mellan de olika språken. Avståndet mellan grenarna är stort och tycks ha varit så under mycket lång tid. Därför är arten av släktskap mellan språken i denna familj omdebatterad.

De flesta afroasiatiska språk har en rikedom på konsonantfonem men få vokalfonem. Mycket karakteristisk är förekomsten av tre serier konsonantfonem, huvudsakligen klusiler: tonande, tonlösa och ejektiva/faryngaliserade. Stavelsestrukturen är i regel enkel och undviker kluster på mer än två konsonanter. De språk som uppvisar större konsonantanhopningar (vissa berberspråk, arabiska maghreb-dialekter) kan visas ha haft ett enklare system i tidigare stadier. Genomgående är att de flesta språken gör fonematisk skillnad mellan korta och långa vokaler och konsonanter. I de tre grenarna söder om Sahara är tonaccent vanlig med i regel två eller tre olika tonhöjder. Berberspråken och de semitiska språken präglas istället av tryckaccent. En sådan fanns antagligen även i egyptiskan.

Alla afroasiatiska språk har ett komplicerat ordbildnings- och derivationssystem. Vanligt är att ord och grammatiska former bildas med kombinationer av diskontinuerliga morfem. Ordrotterna består i regel av 1-5 konsonanter. Genom inskott av vokaler + tillägg av affix bildas så lexem. Grammatiska former kontrasterar ofta genom olika vokalinskott. I tchadspråken är detta system något mindre framträdande men vissa bildningar t.ex. pluralis sker genom vokalväxlingar.

I hela familjen uppträder pronomen som bundna morfem, dvs. ändelser eller förstavelser; possessiva som suffix till substantiv och objektspronomen som suffix till verbet. Liknande affix används som subjektmarkeringar i verbet. Pronominalsystemet är det som är mest iögonfallande av de afroasiatiska språkens gemensamma drag, jfr. följande översikt över de possessiva pronomina:

	tchad	kushitiska	berber	egyptiska	semitiska
	(hausa)	(bedawye)	(tamazight)	(forneg.)	(amhariska)
	yārō	bāba	axam	pr	bēl
	'pojke'	'far'	'tält'	'hus'	'herre'
1 c.	yārō-n-a	bāb-a	axam-in-w	pr-y	bēl-i
2 m.	yārō-n-kà	bābū-k	axam-n-š	pr-k	bēl-ka
2 f.	yārō-n-kī	"	axam-n-nm	pr-č	bēl-ki
3 m.	yārō-n-sà	bābū-h	axam-n-s	pr-f	bēl-šu
3 f.	yārō-n-tà	"	axam-n-s	pr-s	bēl-ša
1 c.	yārō-m-mù	bābū-n	axam-n-nğ	pr-n	bēl-ni
2 m.	yārō-n-kù	bābū-kna	axam-n-nqnt	pr-čn	bēl-kunu
2 f.	"	"	"	"	bēl-kina
3 m.	yārō-n-sù	bābū-hna	axam-n-sn	pr-sn	bēl-šunu
3 f.			axam-n-snt		bēl-šina

Substantiven har i alla grenarna två grammatiska genus. Kasusböjning är i de moderna språken rudimentär (i några kushitiska språk) eller icke-existerande. I klassisk arabiska finns ett trekasusystem (nominativ, genitiv, ackusativ) och i geez ett tvåkasusystem (huvudkasus, ackusativ). Pluralbildningen är genomgående lexikaliserad och uppvisar stor brokighet. Dualis har liten utbredning (endast i den semitiska grenen och även där sporadisk).

I verbsystemet markeras i de flesta språken skillnaden mellan stativa och fientiska verb, alltså mellan verb som betecknar ett tillstånd och verb som betecknar ett skeende. Verbrotens betydelse kan modifieras med affix, reduplikation, eller/och kvantitetsväxling för att uttrycka olika typer av diates (kausativ, intransitiv, reflexiv, passiv).

<i>tchad</i>	<i>kushitiska</i>	<i>berber</i>	<i>egyptiska</i>
(hausa)	(somal)	(tamazight)	(forneg.)
sàuka 'stiga ner'	dūg 'gnida'	bəddəl 'ändra sig'	pd 'springa'
saukē 'sätta ner'	dūgūg 'beröra'	sbəddəl 'förändra'	spd 'vara redo'
saukar 'sänka'	dūyī 'låta gnida'	məddal 'utbyta'	sspd 'förbereda'
sàuku 'ha det bekvämt'	dūgan 'gnidas'	msbəddal 'få varandra att ändra sig'	spdd 'förse'
		ttəmbəddal 'bli utbytt'	
		ttməsbəddal 'fås att ändra sig'	

Tempussystemets natur är starkt omdebatterad. De flesta tycks mena att de afroasiatiska språken i princip har ett system med två aspekter som grund. Under alla omständigheter finns dessutom ett system med tidsmarkeringar med hjälp av partiklar och/eller hjälpverb.

I alla grenarna dominerar basordföljden VSO (verb – subjekt – objekt) utom i de kushitiska språken som har SOV (subjekt – objekt – verb). SOV-ordföljd är också genomgående i de semitiska språken i Etiopien och tolkas vanligen som kushitiskat adstrat/substrat. Gemensamt är också annexion, dvs. hopkoppling av två eller flera nomen till ett ord som motsvarighet till genitivkonstruktion.

Nilosahariska språk

Denna språkfamilj definierades av Greenberg på 1950-talet och kom då att omfatta, enkelt uttryckt, de språk som blev över när man hade etablerat Afrikas övriga språkfamiljer. Termen avser ca. 150 språk som talas kring Nilen och dess bifloder i södra Sudan och in i Kenya, delar av Tchad samt kring 'Nigerkröken' i Västafrika. Det finns alltså varken typologiska eller genetiska gemensamma drag som gör det berättigat att för närvarande anse de nilosahariska språken som en språkfamilj av genetiskt besläktade språk. Åsikterna om detta går dock isär, som framgår av den senaste översikten över familjen (Bender 2000).

Inom gruppen brukar man urskilja fyra olika undergrupper. Av dessa anses två representera sinsemellan besläktade språk. Ibland har de tre första grupperna sammanförts under beteckningen chari-nilspråk, utan dock, som det tycks, något avgörande språkligt kriterium på släktskap.

Grupp 1: nilotiska språk. Dessa bildar den största gruppen med ca. 8 miljoner talare. De största språken är luo (lwo) vid Victoriasjöns östra strand (1,6 miljoner) samt dinka-nuerkomplexet kring Blå Nilen (1,2 miljoner). De nilotiska språken uppvisar många gemensamma drag, både typologiska och lexikaliska, som ställer deras historiska samband utom varje tvivel. Bland dessa karakteristika kan nämnas vokalharmoni, tonaccenter, fonematisk kvantitet i vokalsystemet, tvågenussystem (genus markerade med prefix), två- eller trekasussystem där kasusmarkeringen sker med olika tonhöjd, lexikaliserad pluralbildning. Ordföljd är SVO eller VSO.

Grupp 2: centralsudanesiska språk. Även språken inom denna grupp (ett tjugotal) anses allmänt höra ihop genetiskt. De viktigaste språken är sara och barma i södra Tchad (tillsammans ca. 1 miljon talare) samt lugbara norr om Albertsjön på gränsen mellan Zaire och Uganda (ca. 300 000 talare). Gemensamma drag är ejektiva konsonantfonem, vokalharmoni, avsaknad av fonematisk kvantitet, tre tonhöjder som ofta fungerar som åtskiljare av grammatiska kategorier, ingen genus- eller kasusmarkering, i allmänhet ordföljden SVO.

Grupp 3: den öst-nilosahariska gruppen. Någon allmänt accepterad släktskap mellan språken i denna grupp har inte ännu kunnat etableras. Gruppen konstitueras av att språken talas inom samma geografiska område och inte kan räknas till grupp 1 eller 2. Det rör sig om ett tiotal språk, inget med mer än 100 000 talare, längs den etiopisk-sudanesiska gränsen nordväst om Turkanasjön (Rudolfsjön). Utforskningen av dessa språk är än så länge bristfällig. Det är således svårt att ange några gemensamma drag. Åtminstone några av språken (kuliak, berta) har en mycket rik fonologi med över 30 konsonantfonem och mer än ett dussin vokalfonem.

Grupp 4: den nord-nilosahariska gruppen. Även denna grupp består av en rad, som det verkar, obesläktade språk utspridda i ett väldigt geografiskt område. Det största är kanuri i den s.k. sahariska gruppen med över fyra miljoner talare runt Tchadsjön. Två andra stora språk är songhai längs Nigerflodens lopp i Mali och Niger samt nubiskan kring mellersta Nilen, båda med ca. 1 miljon talare. Av dessa språk är nubiskan unik genom att den som enda afrikanska språk utanför afroasiatiskan har en dokumenterad

historia fr.o.m. 500-talet e.Kr. då det användes i skrift i det kristna kungariket i Nubien som bestod fram till 1300-talet. Likheter med nubiskan återfinns i den ännu äldre meroitiskan, belagd i texter från 2 århundradet f.Kr. från Övre Nildalen (3-6 katarakten) fram till 400-talet e.Kr.

Det är knappast möjligt att ange några gemensamma drag i dessa språk som skulle ha någon betydelse för eventuell släktskap. Ett typologiskt gemensamt drag i åtminstone nubiskan, kanuri och songhai är att de är språk med ordföljden SOV. Det är dock ytterst tveksamt om detta har något att göra med genetiska samband.

Niger-kongospråk

Denna stora familj omfattar språk som talas av majoriteten av Afrikas invånare. Den är utbredd över största delen av Afrika söder om en linje från norra Senegal tvärs över kontinenten till södra Somalia. Språken talas alltså i hela Västafrika söder om Sahara, i Centralafrika, i delar av Östafrika och i södra Afrika. En utförlig översikt över familjen finns i Williamson & Blench (2000).

Skillnaderna är i vissa fall mycket stora mellan de många språken och språkgrupperna inom familjen. Utforskningen av sambanden mellan språken är ännu mycket ofullständig, men huvuddragen börjar ändå bli klara.

Huvudgrupperna inom familjen är enligt det senaste förslaget mande, kordofaniska och "Atlantic-Congo".

Mandespråken talas i västra delen av området, bland annat i Senegal, Mali och Guinea, av ungefär 10 miljoner människor; några av de stora språken i gruppen är bambara, maninka och soninke. Mandespråken saknar flera särdrag som finns i nästan alla niger-kongospråk, särskilt nominalklasserna, och de har ordföljden SOV, medan nästan alla andra språk i gruppen har SVO. De står alltså långt från de andra språken.

Något liknande gäller de kordofaniska språken, som talas av ett par hundra tusen personer i södra Sudan, långt från andra niger-kongospråk. De anses höra till familjen niger-kongo, men som en separat gren; familjen kallas därför ibland den niger-kordofaniska.

Gruppen "Atlantic-Congo" omfattar de allra flesta av språken och talarna. Den indelas i sin tur i ett antal undergrupper, varav de flesta finns i Västafrika. De största grupperna är: atlantiska språk, kwa, adamawa-ubangi och benue-kongo.

1. Atlantiska språk talas i Senegal, Guinea och andra länder längs atlantkusten. Språket wolof talas av ett par miljoner människor i Senegal. Det största språket i gruppen är dock fulfulde (som också kallas, ful, fula, peul m m). Det talas i många områden i trakterna närmast söder om Sahara, från Senegal ända bort till Sudan.
2. Gruppen kwa omfattar ett stort antal språk som talas i Ghana, Togo och Benin av omkring 20 miljoner människor. Viktiga språk är akan (asante, fante) i Ghana och ewe (gbe) i Togo och Benin.
3. Gruppen adamawa-ubangi finns i Centralafrikanska republiken och omgivande länder, och består av de två grenarna adamawa och ubangi. Stora språk är gbaya och banda. Kanske omkring 4 miljoner talare.
4. Gruppen benue-kongo är mycket stor. I Afrikas folkrikaste stat, Nigeria, talar en mycket stor del av befolkningen språk som tillhör denna grupp. De två största av dessa språk i Nigeria är yoruba och igbo. Benue-kongospråken indelas i en mängd undergrupper. Alla dessa undergrupper finns i Nigeria, utom

en, den största språkgruppen inom hela familjen, nämligen bantuspråken. Dessa språk talas i nästan hela Afrika söder om en gräns som sträcker sig från Kamerun i väster till Kenya i öster.

I fråga om befolkning och utbredning är gruppen bantuspråk mera betydande än alla de andra grupperna inom familjen niger-kongo. Bantuspråken har också studerats mer än de andra grupperna. Mycket information om gruppen och om enskilda språk finns samlad i det stora översiktsverket av Nurse & Philippson (2003).

Rent systematiskt betraktas ändå bantuspråken som en undergrupp inom benue-kongogruppen, och till och med som en undergrupp till en undergrupp inom den, som kallas bantoida språk.

Anledningen är att bantuspråken, som är flera hundra stycken, ändå är påtagligt nära besläktade med varandra, medan de andra benue-kongospråken är mycket mer olika sinsemellan. Orsaken till att det är så anses vara att talarna av bantuspråk har brett ut sig över ett enormt område relativt nyligen, för två till tre tusen år sedan. De tros ha haft sitt ursprung i norra Kamerun. Därifrån tycks de ha spridit sig både åt öster och åt söder, så att de efter något årtusende dominerade en stor del av Afrika.

Bantuspråken har liksom de flesta andra språk i familjen ett så kallat nominalklassystem. För bantuspråken har det betydelse för språkets namn. Språknamn tillhör i dessa språk en klass som förses med ett prefix som från början hade formen ki-. I europeiska språk lånas namnen på språken in antingen utan klassprefixet (exempel: swahili), eller med klassprefixet (exempel: kiswahili). På grund av ljudutvecklingar kan prefixet se olika ut i olika språk. Man har därför alternativa former som yeyi eller shiyeyi, shona eller chishona, tswana eller setswana, zulu eller isizulu, och så vidare.

Tyvärr går det inte att ge någon fast regel för vilken av alternativformerna man bör använda på svenska (eller på engelska). I den här skriften har i princip använts formerna med prefix, men det har inte gått att genomföra helt konsekvent, bland annat därför att det i vissa fall är osäkert vad prefixet faktiskt har för form på språket i fråga.

Det finns många bantuspråk som har ett stort antal talare. Av språken i tabell 1 ovan är följande bantuspråk: kiswahili, isizulu, lingala, kinyarwanda, chishona, isixhosa, kiluba-kasai, kirundi, gikuyu, chinyanja, kisukuma, sesotho. Det är alltså 12 av de 25 största språken som tillhör denna grupp. Många av dessa var huvudspråk i självständiga stater före kolonialtiden. Några, som kinyarwanda, kirundi och sesotho, är huvudspråk i egna stater nu.

Ganska få språkliga drag är gemensamma för alla språk i den stora och mycket heterogena familjen niger-kongo. Det går dock att ange en rad ganska typiska drag, av vilka flera antagligen är ursprungliga i familjen.

Inom fonologin finns en tendens mot enkla, öppna stavelser. Vissa ljud som är ovanliga i andra delar av världen förekommer rätt ofta; särskilt märks de labiovelara klusilerna [kp] och [gb], som finns spridda från Västafrika och tvärs över kontinenten söder om Sahara, även över språkfamiljsgränser. Dessa ljud verkar ursprungligen höra till Niger-Kongofamiljen.

Ett annat typiskt drag för familjen är lexikal ton, med två eller tre tonhöjder.

De flesta språken utom mandegruppen har ett system med nominalklasser, med prefix som klassmärken. Klassindelningen följer i viss utsträckning semantiska kriterier. För varje klass finns ett prefix för singularis och ett för pluralis: prefixen markerar alltså dels klasstillhörighet, dels numerus.

Grammatiskt genus förekommer i allmänhet inte.

Verbfrasen karakteriseras framför allt av serialisering. Det innebär att ett antal verb kan ställas efter varandra. Endast ett av dem får fullständig markering för tempus och modus, medan de övriga har en syntaktiskt underordnad position. I många språk, särskilt i bantu, får varje verb i serien före sig en partikel som refererar till subjektet, och ofta är identisk med subjektets klassprefix.

Ordföljden kan vara SOV eller SVO. Det är oklart vilken ordföljd som bör betraktas som den ursprungliga inom familjen.

Som exempel på ett språk ur niger-kongofamiljen presenteras i kapitel 4 en beskrivning av bantuspråket setswana.

Khoisanspråk

Khoisanspråken talas i södra Afrika, huvudsakligen i och kring Kalahariöknen i Botswana och Namibia. En översikt finns i Andersson och Janson (1997), s. 107-169. Det sammanlagda antalet talare är ett par hundra tusen, varav kanske hundratusen talar språket nama, också kallat khoekhoegowab. De övriga språken har högst några tusen talare vardera.

Till för några decennier sedan klassificerades språken inom familjen i två huvudgrupper, khoi och san (tidigare kallade "hottentott" och "bushman"). Senare föreslogs det att familjen består av tre grupper, nordlig, central och sydlig. Det som förr kallades khoi är en del av den centrala gruppen. Den senaste indelningen, föreslagen i Güldemann & Vossen (2000) innebär att den nordliga och den sydliga gruppen förs samman under namnet "non-Khoe" medan den centrala gruppen får namnet "Khoe" (en annan stavning för det gamla khoi).

Den nordliga gruppen består bara av språket !kung, och den sydliga omfattar försvunna eller försvinnande språk i norra Sydafrika och södra Botswana. De flesta språk och talare tillhör alltså den centrala gruppen khoe (eller khoi).

Till familjen anses också höra två isolerade språk i Tanzania, hadza och sandawe. En vanlig åsikt är att khoisantalarna, som var jägare och samlare, trängdes undan från största delen av södra Afrika av de jordbrukande bantufolken under deras stora expansion söderut för ett par tusen år sedan och att de blev kvar bara i Kalahariöknen och i ett par isolerade områden längre norrut.

Det mest karakteristiska draget för khoisanspråken är förekomsten av klickljud. De ljuden, som åstadkoms genom att luft plötsligt strömmar in i munnen på grund av undertryck som bildas bakom tungan, förekommer bara i denna del av världen som distinkta språkljud (däremot är de vanliga på andra håll i paralingvistiska sammanhang, som när man vill uttrycka otålighet, medlidande etc.) Khoisanspråken har i allmänhet rikt utbildade system av klickar, med tre eller fyra uttalsställen, t.ex. dental, palatal och lateral, och flera olika uttalsätt, t.ex. oaspirerad, aspirerad, nasaliserad etc. På så sätt har de flesta khoisanspråk åtminstone något tiotal olika klickar, men en del har betydligt fler: !kung har över fyrtio.

Klickljuden förekommer bara först i ordrötter. Konsonantgrupper är inte vanliga, men uppsättningen av fonem är mycket rik även vid sidan av klickljuden. Ofta finns utöver de enkla ljuden fulla uppsättningar av aspirerade, velariserade och glottaliserade ljud. Vokalerna är oftast fem, men till dem kommer ofta några nasalvokaler.

Det kan vara intressant att notera att trots att klickljuden är så ovanliga typologiskt sett så har de flera gånger lånats in i andra språk. De finns i bantuspråk både i Sydafrika och i norra Botswana, och också i ett kushitiskt språk i Tanzania.

Ett särskilt problem är hur klickljud ska betecknas i skrift. Eftersom ljuden inte förekommer i europeiska språk finns ju inga vedertagna tecken i det latinska alfabetet. I det internationella fonetiska alfabetet används tecknen ɔ (bilabial klick), ɓ (dental), ǀ (alveolar), ǃ (palatal), ǁ (lateral). De tecknen används också i det etablerade skriftspråket för nama, det största khoisanspråket. I några av de bantuspråk som har lånat in klickljud från khoisanspråken används i stället bokstäverna c (dental klick) x (alveolar) och q (lateral). I själva språknamnet isixhosa betecknar xh en aspirerad alveolar klick.

Utöver fonologin och ett litet antal gemensamma rötter finns inte mycket gemensamt för de tre grenarna av familjen. Vissa forskare har till och med hävdats att det är frågan om genetiskt obesläktade språkgrupper; numera anses det dock allmänt att det finns en släktskap, fast rimligtvis mycket avlägsen.

Morfologin i de centrala khoisanspråken är rik, medan den nordliga grenen representeras av ett i stort sett isolerande språk. De sydliga och de nordliga språken har några viktiga gemensamma drag: de bildar (ibland) plural med suppletiva stammar, och de har den grundläggande ordföljden SVO.

De centrala språken utmärks bl.a. av att nomina har genusdistinktion mellan maskulinum, femininum och neutrum: detta saknas fullständigt i de nordliga och sydliga grupperna. Verben har tempusböjning, passivbildning och ibland också markering för subjektets position: sittande, stående eller liggande. Den dominerande ordföljden är SOV. Räkneorden är påfallande få: de flesta av språken har ord enbart för ett och två, en del har ord för tre. Högre tal uttrycks vid behov med omskrivningar.

Malagasy

Ön Madagaskar utanför Afrikas östkust skiljer sig beträffande språk helt och hållet från det afrikanska fastlandet. Hela befolkningen talar malagasy, ett språk som tillhör den austronesiska språkfamiljen. De övriga språk som tillhör familjen talas mycket längre österut, på öarna i Stilla havet från Sumatra och ända bort till Påskön. Det har visats att malagasy rent språkligt har ganska nära relationer med ett språk som talas på sydöstra Borneo. Det verkar alltså uppenbart att Madagaskar har fått sitt språk genom kolonisering österifrån.

Kap. 4. Ett afrikanskt språk: setswana

Som illustration till hur ett afrikanskt språk kan se ut följer här en kort beskrivning av språket setswana.

Setswana är ett sydligt bantuspråk som talas i Botswana och Sydafrika. Det finns mer än en och en halv miljon talare i Botswana och omkring tre och en halv miljoner i Sydafrika.

Setswana skrivs med latinska bokstäver; skriften infördes av engelska missionärer på 1820-talet. Stavningen återger ljudsystemet mycket väl. Nedan används den officiella stavningen när inget annat sägs.

Fonologi

Konsonantsystemet är mycket rikt, och många av konsonantfonemen stavas med två, tre, eller till och med fyra bokstäver.

Observera att alla kombinationer av konsonanttecken betecknar enstaka fonem; konsonantgrupper förekommer inte. Särskilt märks en rik förekomst av aspirering, som markeras med *h*, och labialisering, som markeras med *w*. Bland klusilerna märks en serie av dentaler med lateral utlösning (stavning *tl*). Tonlösa oaspirerade klusiler är i princip ejektiva, men uttal utan glottisstängning är mycket vanligt.

Konsonanterna är följande, med officiell stavning där inget annat sägs:

Klusiler:

oaspirerade	p	t	tl	k
aspirerade	ph	th	tlh	kh
oaspirerade		tw	tlw	kw
labialiserade				
aspirerade		thw	tlhw	khw
labialiserade				
tonande	b	se anm.		

Affrikator:

oaspirerade		ts	tš	
aspirerade		tsh	tšh	kx (stavas kg)
oaspirerade			tšw	
labialiserade				
aspirerade			tšhw	kxw (stavas kgw)
labialiserade				
tonande		dz (stavas j)		
tonande	dzw(stavas jw)			
labialiserad				

Frikativor:

enkla	f	s	š	x(stavas g)
labialiserade			šw	xw (stavas gw)

Nasaler:

enkla	m	n	ny	ng
labialiserade		nw	nyw	ngw

Lateraler:

enkel	l
labialiserad	lw

Vibranter:

enkel	r
labialiserad	rw

Halvvokaler   w   j (stavas y)

Anm.: En dental tonande klusil [d] förekommer fonetiskt före hög vokal, men måste betraktas som en allofon till /l/. Ljudet stavas *d*.

Exempel på några av de oaspirerade, aspirerade och labialiserade klusilerna:

taya "benämna"	thaya "skydda"
tala "grön/blå"	thwala "hitta"
tlaya "kom!"	tlhwaya "lyssna"
tlhaela "vara otillräcklig"	tlwaela "bruka"

Vokalerna är följande:

i	u
e	o
ɛ	ɔ

a

De låga mellanvokalerna stavas enligt den officiella ortografin med *ê* respektive *ô*. I praktiken används det diakritiska tecknet sällan.

Det finns tendenser till vokalharmonier. Bland annat höjs vissa vokaler om de följs av hög vokal i samma ord: *rêka* "köpa", *rekile* "har köpt".

Stavelsestrukturen är enkel. En stavelse består antingen av enbart en vokal eller av konsonant plus vokal, alltså (C)V. Lånord anpassas till denna struktur genom inskott av vokaler; exempel *sekurufu* "skruv" (från afrikaans *skroef*).

En nasal eller r kan under vissa förhållanden vara syllabisk, det vill säga fungera som en stavelse. Exempel:

m-ma (tvåstavigt)	"mamma, fru"
r-ra (tvåstavigt)	"pappa, herr"

Det finns en rad morfofonologiska processer som manifesteras i ordböjning och ordbildning. Den mest genomgripande brukar kallas för förstärkning ("strengthening"). Den innebär att en ordstams första konsonant ändras när den föregås av vissa prefix. Växlingen, som uppträder produktivt, kan knappast beskrivas

fonologiskt annat än genom uppräknig av de korresponderande paren: /r/ korresponderar med /th/, /l/ med /t/, och så vidare. Särskilt anmärkningsvärt är att stammar utan begynnelsekonsonant tilldelas ett initialt /k/ efter dessa prefix. Några exempel på verbstammar som får reflexivprefixet *i-*:

rata	ithata
lata	itata
araba	ikaraba
fitlha	iphitla

Ordklasser och deras morfologi

Nomen

Substantiven i setswana tillhör olika böjningsklasser. Ett substantiv består av klassprefix och stam; prefixet markerar klasstillhörighet och numerus. Här följer en lista med exempel på substantiv tillhörande de olika klasserna:

Sing.	Plur.	Betydelse
mo-tho	ba-tho	människa
mo-tse	me-tse	by
le-ina	ma-ina	namn
se-lo	di-lo	sak
mpho	di-mphe	gåva
lo-naka	di-naka	horn
bo-roko		sömn

I substantivböjningen finns alltså ingen kasusböjning.

Fördelningen av stammar på klasser är inte förutsägbar, men det finns vissa tendenser till gruppering efter innebörd. Klassen med *mo-*, *ba-* är reserverad för ord som betecknar människor. Klassen med *bo-* innehåller huvudsakligen abstrakta substantiv, klassen med nolländelse i singularis och *di-* i pluralis innehåller många verbalsubstantiv, och så vidare.

Adjektiv

Klassen egentliga adjektiv är liten, några tiotal ord, och inte produktiv. Den består mest av ord som betecknar synliga egenskaper som stor, liten, lång, kort etc. och färgord. (I övrigt används substantiv i relativkonstruktioner, se nedan). Adjektiven har också en stam till vilken läggs ett klassprefix som överensstämmer med substantivets. Men framför adjektivet sätts också en konkordanspartikel, som anger huvudordets klass och som ofta men inte alltid är fonologiskt identisk med klassprefixet. Exempel:

batho	ba	bagolo	stora människor
selo	se	segolo	en stor sak
dilo	tse	digolo	stora saker

Pronomen

Språket har starkt betonade personliga pronomen:

nna	jag
-----	-----

rona	vi
wêna	du
lona	ni

I tredje person finns en full uppsättning med singularis och pluralis för varje substantivklass. För en klass som omfattar människor är formerna

ênê	han/hon
bônê	de.

De personliga pronomina används i satser bara för extra emfas. Konkordanspartiklarna, som är obligatoriska, markerar ju alltid person, numerus och, i tredje person, klasstillhörighet. När ett personligt pronomen sätts in tar det alltid den plats som ett substantiv normalt har. Några exempel:

ke	bonye	batho	”Jag har sett människorna”
konk.	har sett	människor	

nna	ke	bonye	batho	”Det är jag som har sett människorna”
pron.	konk.	har sett	människor	

ke	ba	bonye	”Jag har sett dem”
konk.	konk.	har sett	

ke	ba	bonye	bône	”Det är dem jag har sett”
konk.	konk.	har sett	pron.	

Räkneord

De lägre räkneorden är adjektiv, orden för tio och hundra är substantiv. Systemet är ett tiotalssystem.

För den första klassen är orden:

1	mo-ngwe
2	ba-bedi
3	ba-taro
4	ba-ne
5	ba-tlhano
6	ba-rataro
7	ba-supu
8	ba-fera bo-bedi
9	ba-fera bo-ngwe
10	le-some
20	ma-some ma-bedi
100	lekgolo

Adpositioner

Uttryck för tid och rum bildas i första hand med lokativsuffixet *-ng*. Ex. *motse* ”by”, *motseng* ”i byn/till byn/från byn”; *letsatsi* ”dag”, *letsatsing* ”på dagen/till dagen/från dagen”. Orden kan specificeras med en av de tre förstådda partiklarna *mo*, *fa*, *kwa*, med ungefärlig innebörd ”i”, ”till, vid etc. (nära)”, ”till, vid etc. (långt borta)”, respektive. Ex. *mo motseng* ”i byn”, *kwa motseng* ”till/från en by långt borta”.

Irreala förhållanden uttrycks med kombination av hjälpverben för förfluten tid och framtid. Detta kan göras i alla tre aspekterna:

aoristisk	ke ne ke tla rêka	jag skulle köpa
durativ	ke ne ke tla bo ke rêka	jag skulle hålla på att köpa
perfektiv	ke ne ke tla bo ke rekile	jag skulle ha köpt

Möjlighet, förmodande m m uttrycks med hjälp verbet *ka*, som i princip kan användas med alla kombinationer av tempus och aspekt, t ex

ke ka rêka	jag kan köpa
ke ka bo ke ne ka rêka	jag skulle hålla på att köpa

Som synes kan verbfrasen bestå av ett stort antal verb i följd, de flesta med egen konkordanspartikel. Normalt bär det sista verbet i serien huvudbetydelsen, medan de tidigare anger tempus, aspekt, modus och andra förhållanden. Till den sista kategorin hör ett ganska stort antal verb som uttrycker modifieringar av eller attityder till verbhandlingen eller talakten och som i svenska motsvaras av adverb som ”nästan”, ”fortfarande”, ”en gång”, ”äntligen”, ”faktiskt”, ”för länge sen”. Några exempel:

o	kile	a	bolaya	noga	en gång dödade han en orm
konk.	en gång	konk.	döda	orm	

o	namile	a	bolaya	noga	han dödade faktiskt en orm
konk.	faktiskt	konk.	döda	orm	

På liknande sätt uttrycks ibland relationer mellan satser. Det finns ett verb *ba* som närmast motsvarar det samordnande ”och”. Exempel:

ngaka	ya	mo	alafa	a	ba	a	afola
läkare	konk	obj	behandla	konk	”och”	konk	bli frisk

Läkaren behandlade honom, och han blev frisk

Alla verbformer kan stå antingen i huvudform eller i ”participiell” form. Den formella skillnaden gäller konkordanspartikeln, som skiljer sig framför allt i ton mellan de två. Huvudformen används för det första verbet med egen konkordanspartikel i en verbserie i huvudsats, medan en participiell form normalt används för alla senare verb och i alla inbäddade satser. I vissa satstyper används så kallade konjunktivformer av verbet. De tycks i första hand uttrycka syntaktisk underordning.

Satsnegation

Satsen negeras med verb eller verbliknande partiklar i den sammansatta verbfrasen. Enkla påståendesatser negeras oftast med *ga*, som ställs först i verbfrasen och medför att följande verb uppträder i underordnad form, participiell eller konjunktiv. Exempel:

ke rêka buka	jag köper boken
ga ke reke buka	jag köper inte boken

Underordnade verbfraser negeras med en av partiklarna *se* eller *sa*, som ställs mellan konkordanspartikeln och en verbform. Exempel:

fa ke ne ke rêka...	när jag köpte...
---------------------	------------------

fa ke ne ke sa reke ... när jag inte köpte...

Frågesatser

Ja- och nej- frågor markeras med frågeintonation, som innebär höjning i slutet av frågan. Sådana frågor inleds oftast av frågeordet *a*.

A ba tsamaile? Har de rest?
fråga konk. har rest

Frågeordsfrågor har alltid frågeordet sist:

le batla mang? Vem söker ni?
konk söka vem

le rata pitse efe? Vilken häst föredrar ni?
konk. föredra häst vilken

Sekundära grammatiska relationer

Instrumentala relationer uttrycks med prepositionen *ka*. Rumsrelationer uttrycks primärt med suffixet *-ng*, men en av prepositionerna *kwa*, *mo*, *fa*, kan också finnas.

go tsamaya ka dinao att gå till fots
att resa med fötter

motse by
(mo) motseng i byn

En text på setswana

SK1 = subjektskonkordans klass 1 etc.

OK1 = objektskonkordans klass 1 etc.

SG1 = singularprefix klass 1 etc.

PL2 = pluralprefix klass 2 etc.

LOK = lokativ, KAUS = kausativ, PERF = perfektum, PASS = passivum, AG = agentmarkör, REL = relativmarkör, REFL = reflexiv, NEG = negation, KONJ = konjunktiv

E kile ya re bogologolo tala tshwene
SK5 en gång SK5 hända länge mycket babian

a ntse a tsamaya mo ma-jwe-ng,
SK1 hålla på SK1 vandra i PL6-sten-LOK

a batla di-phepeng, a fitlhela tlhware
SK1 söka PL10-skorpion SK1 träffa på pytonorm

a gat-is-its-we ke le-jwe. Tlhware a kopa tshwene

SK1 trampa-KAUS-PERF-PASS AG SG-sten pytonorm SK1 be babian

gore a pitik-olole le-jwe gore a kgone go tswa.
att SK1 rulla-REVERSIV SG5-sten att SK1 förmå SK15 komma ut

Tshwene ka kutlwelo-botlhoko a sut-isa lejwe
babian med hörande-om-olycka SK1 röra-KAUS SG5-sten

mme tlhware a kgona go tswa. Tlhware
och pytonorm SK1 förmå SK15 komma ut. Pytonorm

fa a sena go falod-iwa mo kotsi-ng e e ne-ng
när SK1 ”efter” SK15 rädda-PASS i fara-LOK REL5 SK5 pret.-REL

e mo tlhagetse a ba a re o ja tshwene.
SK5 OK1 hota SK1 ”så” SK1 säga SK1 äta babian

Tshwene a re koo o botsa gore ke eng a je-wa mme
babian K1 säga där SK1 fråga att varför SK1 äta-PASS och

a thus-itse, tlhware a fela a re o a
SK1 hjälpa-PERF pytonorm SK1 försätta SK1 säga SK1 SK1

mo ja. Fa ba ntse ba bua aana
OK1 äta. När SK2 har varit SK2 tala så

tlhware a tlola a i-thatheletsa ka tshwene.
pytonorm SK1 hoppa SK1 REFL-slå på babian

Pele fela ga a swaetsa tshwene mmutla a goroga.
Förr dock än SK1 strypa babian hare SK1 anlända

Mmutle a ba botsa gore go rile-ng, mme a tlhalosedywa
Hare SK1 OK2 fråga att SK15 har hänt-vad och SK1 förklara-PASS

ka fa go simolog-ile-ng ka teng
om SK15 börja-PERF-REL om det

Mmutle a kopa gore ka
Hare SK1 begära att eftersom

a sa tlhaloganye, tlhware a a boel-e ka fa tlase ga
SK1 NEG förstå pytonorm uppmaning SK1 återvända-KONJ till under

le-jwe gape, mme a gat-is-iwe fela jaaka
SG5-sten åter och SK1 trampa-KAUS-PASS-KONJ bara såsom

a ne a ntse pele. Ga dir-wa jalo. Tlhware a boela

SK1 PRET SK1 har varit förut. SK15 göra-PASS så. Pythonorm SK1 återvända

ka fa tlase ga le-jwe, a ba a gatisiwa. Mmutle a ba
till under SG5-sten SK1 ”och” SK1 trampa-KAUS-PASS Hare SK1 ”och”

a raya tshwene a re: ”Sia!” Le ene
SK1 säga till babian SK1 säga Spring Också han

mmutle a bo a tsamaya, ba tlogela tlhware foo,
hare SK1 ”vidare” SK1 vandra SK2 lämna pythonorm där

a ntse a gatisitswe ke lejwe.
SK1 har varit SK1 trampa-KAUS-PERF-PASS AG SG5-sten

Översättning:

En gång för mycket länge sedan när en babian gick omkring bland stenarna och letade efter skorpioner träffade han på en pythonorm som hade blivit fastklämd av en sten. Ormen bad babianen att han skulle rulla bort stenen så att han skulle kunna komma loss. Babianen flyttade på stenen av medlidande, och pythonormen kunde komma loss. När ormen var räddad ur faran som hade hotat honom så sa han att han skulle äta upp babianen. Då frågade babianen varför han skulle ätas upp när han hade hjälpt till, men ormen fortsatte att säga att han skulle äta upp honom. När de hade hållit på att diskutera så ett tag så hoppade ormen på babianen och grep om honom. Men innan han hann strypa honom kom en hare. Haren frågade dem vad som hade hänt, och fick en förklaring om hur det hade börjat. Haren bad att eftersom han inte förstod hur det hade gått till skulle pythonormen lägga sig under stenen igen och klämmas fast som han hade varit förut. Så blev det. Ormen lade sig åter under stenen och blev fastklämd. Haren sa till babianen: ”Spring!” Själv vandrade han också vidare och lämnade pythonormen, fortfarande fastklämd av stenen.

Litteraturförteckning

Allmänna arbeten:

- Bamgbose, Ayo. 1991. *Language and nation: the language question in sub-Saharan Africa*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gordon, Raymond G., Jr. (ed.). 2005. *Ethnologue: Languages of the World*, Fifteenth edition. Dallas, Texas: SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com/>.
- Heine, Bernd & Nurse, Derek. (eds.). 2000. *African Languages: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Janson, Tore. *Språken och historien*. Stockholm: Norstedts.
- Lundén, Thomas. 1993. *Språkens landskap i Europa*. Lund: Studentlitteratur.
- Maho, Jouni [Filip]. 1997. *African Languages Country by Country: a reference guide*. Göteborg: Department of Oriental and African Languages, Göteborg University.

Om de afrikanska språkfamiljerna:

En översikt över alla familjerna finns i Heine & Nurse (se ovan).

Afroasiatiska språk:

- Retsö, Jan. 1991. *De semitiska språken, med en orientering om de afroasiatiska språken [The Semitic languages, with a guide to the Afroasiatic languages]*. Göteborg (Sweden): Department of Oriental Languages, Göteborg University.

Nilosahariska språk:

- Bender, M[arvin] Lionel. 2000. Nilo-Saharan. I Heine & Nurse, s. 43-73.

Niger-kongospråk:

- Williamson, Kay & Blench, Roger. 2000. Niger-Congo. I Heine & Nurse, s. 11-42.
- Nurse, Derek & Philippson, Gérard. 2003. *The Bantu Languages*. London: Routledge.

Khoisanspråk:

- Andersson, Lars-Gunnar & Janson, Tore. 1997. *Languages in Botswana: Language ecology in southern Africa*. Gaborone: Longman Botswana
- Güldemann, Tom & Vossen, Rainer. 2000. Khoisan. I I Heine & Nurse, s. 99-122.

Om Namibia:

- Maho, Jouni [Filip]. 1998. *Few people, many tongues: The languages of Namibia*. Windhoek: Gamsberg Macmillan Publishers.

Om setswana:

Janson, Tore & Tsonope, Joseph. 1991. *Birth of a National Language: The history of Setswana*. Gaborone: Heinemann Botswana.